

УДК 159.98:371.13

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ПЕРВИННІ ТА ВТОРИННІ ЧИННИКИ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА

В.Л. Зливков

*кандидат психологічних наук,
провідний науковий співробітник
лабораторії методології та теорії психології
Інституту психології імені Г.Костюка АПН України*

У статті розглядається роль та місце професійної та особистісної самоідентифікації в структурі ідентичності педагога. Окреслюються перспективи використання самоідентифікації як психологічного механізму подолання кризи професійної ідентичності. Аналізуються теоретико-методологічні засади формування «відкритої» та «гнучкої» ідентичності гуманістично вмотивованого педагога.

Ключові слова: ідентифікація, самоідентифікація.

Нові соціальні паттерни поведінки зовсім не обов'язково є такими, що дозволяють автоматично розв'язати проблеми, які постали перед системою середньої та вищої освіти в епоху переходу України до ринкових стосунків. Це можна пояснити тим, що ринкові механізми функціонування суспільства є, перш за все, раціональними та прагматичними і тому сучасний український істеблішмент зовсім не розглядає гуманізацію системи освіти як пріоритетну умову для свого існування.

Відповідно, найбільшою мірою страждає учень, як головна постать для якої, власне, і створена система освіти. Не випадково, в середовищі викладачів вищих навчальних закладів досить поширена точка зору про перманентне зниження середнього рівня підготовки абітурієнтів останніх років. Це обумовлює значні ускладнення для повноцінного засвоєння вузівських дисциплін студентами перших курсів. Друга, не менш важлива проблема, що виникла в системі освіти – повільне формування цінностей громадянського спрямування у учнів та студентів. Як підкреслив М.Боришевський «...у відриві від згаданого контексту...наша вельми освічена, здібна, талановита молодь – отой неоціненний скарб нації – може виявитись немотивованою служити Батьківщині» [1, 9]. Потретьє, – парадоксальність ситуації, що виникла в системі підготовки педагогічних кадрів. А саме, система підготовки педагогів залишилась в руслі авторитарної педагогіки при одночасному декларуванні вищими педагогічними навчальними закладами гасел педагогіки співробітництва.

Якщо ж додати до цього й концептуальну невизначеність сучасної системи

освіти та явно недостатній рівень її фінансування державою, то абсолютно зрозумілим стає факт наявності глибокої кризи особистісно-рольової ідентичності сучасних педагогів.

У той же час можна лише погодитись із твердженням Г.Балла, що менш за все «ця криза відбулася із їх (викладачів) вини» [2, 178].

Таким чином, ми вийшли на проблему дослідження психологічних механізмів самоідентифікації педагога. Ми виходили із положення, що значущі ідентифікації під час процесу самоідентифікації можуть виступити в ролі своєрідного пускового механізму переструктурування ідентичності й приведення її у відповідність із вимогами суспільства, що змінились.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє виділити декілька наукових підходів, що розглядають структуру, генезис та особливості становлення і розвитку тріади (ідентичність – ідентифікація – самоідентифікація) і, які при цьому мають власну предметну сферу аналізу. Мова може йти як про абсолютно прикладні напрями дослідження, що з'ясовують особливості професійної самореалізації фахівців, так і про теоретичні, суто методологічного спрямування, роботи, що окреслюють межі для дослідників-практиків. Тож, даючи дуже коротку характеристику цим напрямам визначимо такі:

- *психоаналітичний підхід*, що включає в себе психоаналітичну концепцію Е.Еріксона, статусний підхід Дж.Марсія, ціннісно-вольовий підхід А.Ватермана;

- *біхеоіористичний* (Е.Гоффман, Л.Краппман, Дж.Мід, Р.Фогельсон, Дж.Хабермас);
- *когнітивний* (Г.Брейкуелл, Дж.Тернер, Г.Теджфел, Н.Л.Іванова);
- *екзистенційно-гуманістичний* (Д.Б'юд-женталь, А.Мінделл, Е.Мінделл, К.Ясперс);
- *структурно-динамічний* підхід, до якого тяжіє переважна більшість вчених країн СНД (В.С.Агеєв, Н.В.Антонова, М.Й.Боришевський, П.І.Гнатенко, В.П.Павленко, П.В.Лушин, К.В.Коростеліна, В.В.Столін, Л.В.Шнейдер, В.А.Ядов та інші).

Ідентичність визначається як динамічна система, що розвивається не лінійно протягом всього життя людини і має складну ієрархічну структуру. Під ідентичністю розуміється приналежність до певної соціальної групи. Можна сказати, що це почуття володіння власним «Я» по відношенню до соціуму. Зміна ідентичності згідно деяких авторів відбувається неочікувано, непередбачувано [3] і, можливо, включає в себе такі елементи:

1. Дисоціація, або відмирання існуючих основ Я-образу. В цьому разі відбувається ухилення суб'єкта ідентифікації від критики на адресу тих цінностей, що існують в структурі його ідентичності, хоча підсвідомо він незадоволений станом речей, що сталися.

2. Невизначеність основ для подальшого розвитку особистості;

3. Подолання невизначеності шляхом конструювання нової ідентичності що має свій прояв у новому Я-образі.

Відповідно до моделі А.Ватермана [5] розвиток ідентичності не є лінійним процесом, що розвивається відповідно до ускладнення структури ідентичності. Цілковито ймовірні варіанти, коли ідентичність розвивається у зворотному напрямі за рахунок спрощення її структури. В класичному ж варіанті розвитку «від простого до більш складного» почуття досягнення ідентичності поступово руйнується по мірі того, як мета, цінності та переконання вже не відповідають вимогам

соціального середовища. Якщо при цьому в дію запускається програма подолання кризи ідентичності то ідентичність переструктурується у відповідності із новими вимогами соціуму. Якщо ж в структурі ідентичності домінують «механізми психологічного захисту» – індивід прагне не помічати соціальних змін, що сталися, то його ідентичність залишається в стані *дифузії*.

Відповідно до підходу Дж.Марсія [4]:

- *дифузна ідентичність* – статус ідентичності, характерний для тих суб'єктів самоідентифікації, що пройшли через кризу ідентичності, в той же час не прийнявши на себе жодних соціальних зобов'язань;
- *передвизначена ідентичність* – статус ідентичності тих суб'єктів самоідентифікації, хто прийняв на себе певні соціальні обов'язки, не проходячи через кризу ідентичності;
- *мораторій* – статус ідентичності тих, хто перебуває в епіцентрі кризи ідентичності, характерний пошуком взірцевих стратегій, комунікативно-професійних ролей, етичних цінностей;
- *досягнута ідентичність* – статус ідентичності тих суб'єктів самоідентифікації, хто пройшов через кризу ідентичності і прийняв на себе певні обов'язки перед суспільством внаслідок самостійно прийнятих рішень, щодо обраних взірцевих стратегій, комунікативно-професійних ролей, етичних цінностей. А.Ватерман [5], орієнтуючись на підхід Дж. Марсія [4], пропонує наступну модель розвитку ідентичності де: ДФ – дифузна ідентичність; ПІ – передвизначена ідентичність; М – мораторій; ДІ – досягнута ідентичність (див. мал. 1)

Рис.1. Модель розвитку ідентичності А.Ватермана

У відповідності до підходу американського психолога Еріка Еріксона, чий погляд багато в чому визначили дослідження цього напрямку психології, в базову структуру ідентичності поряд із природними задатками, базовими потребами, ефективними «психологічними захистами», успішними сублімаціями, постійними ролями, входять так звані «значущі ідентифікації», які й відіграють визначальну роль в тому, з якими саме моральними цінностями та нормами поведінки солідаризується індивід [6].

З точки зору представників когнітивної психології ідентичність – когнітивна структура, яка в свою чергу розділена на дві підструктури: особистісну та соціальну.

Згідно поглядів Г.Теджфела, одного з провідних дослідників цього напрямку, це два полюси так званого єдиного біполярного континууму [7]. Отже, індивід обирає ту форму поведінки (соціальну чи особистісну), яка перебуває в прямій залежності від того, яка саме підструктура ідентичності (соціальна чи особистісна) стає домінуючою для суб'єкта ідентичності в даний момент.

Інший представник цього підходу Дж.Тернер у своїй теорії відзначив наявність тісної взаємозалежності між цими двома підсистемами, оскільки з його точки зору, це не стільки різні форми ідентичності, скільки різні форми самокатегоризації: особистість категоризує себе в межах певного біполярного континууму «ближче» то до одного, то до іншого полюсу. До механізмів становлення та розвитку ідентичності дослідник відносив: соціальну категоризацію, соціальне порівняння (міжособистісне-міжгрупове); соціальну ідентифікацію (персоналізація, самовизначення, самоорганізація), міжгрупову дискримінацію. Таким чином підхід, що традиційно уособлюють із прізвищами Г.Теджфела та Дж.Тернера, можна визначити як спробу подолання занадто жорсткого розподілу людської сутності на особистісну та соціальну частини. Автори виходили у своїх працях із положення, що соціальна ідентичність є підструктурою, порівняно із особистісною підструктурою, більш високого рівня. Тобто, більш складно організованою, до того ж такою, що значною мірою впливає на «входження» особистості до соціальних (професійних) груп.

Г.Брейкуелл, визначаючи тісний взаємозв'язок між соціальною та особистісною ідентичностями, дещо інакше розв'язує проблему їх співвідношення [9]. З точки зору дослідниці: особистісна ідентичність вторинна по відношенню до соціальної, оскільки саме засвоєні особистістю категорії та поняття соціальної ідентичності дають їй можливість зрозуміти свою відмінність від інших і таким

чином усвідомити себе як непересічну особистість. Отже, дослідниця робить висновок, що особистісна ідентичність є продуктом соціальної ідентичності, але будучи вже сформованою, починає активно впливати на розвиток соціальної підструктури ідентичності (зміна соціальних норм, бажаних зразків для наслідування, моральних цінностей тощо). Таким чином, можна стверджувати, що динаміка формування ідентичності особистості як суб'єкта комунікації – це процес безперервної діалектичної взаємодії особистісної та соціальної ідентичності.

З точки зору С.Московічі саме та ідентичність, яка домінує в структурі базової ідентичності в конкретний період часу діяльності людини, і організує свою ієрархію та визначає власні пріоритети в структурі ідентифікаційної матриці. Саме ідентичність, що домінує в конкретний момент і визначає ті параметри, за якими відбувається порівняння індивідом себе із «значущими іншими».

Ми приділили стільки уваги представникам когнітивістського підходу саме тому, що він орієнтований на розгляд і індивіда, і групи, до якої він входить, як якісно цілісних структур, що є носіями системної якості – ідентичності (відповідно, особистісної та професійної).

Л.Б.Шнейдер розглядає ідентичність як синтез усіх характеристик людини в унікальну структуру, яка визначається і змінюється в результаті орієнтації в соціальному середовищі, яке постійно змінюється. Тобто, ідентичність – «багатовимірний та інтегративний психологічний феномен, що забезпечує людині цілісність, тотожність та визначеність, який розвивається в ході професійного навчання, спільно зі становленням процесів само визначення, самоорганізації та персоналізації» [12, 4].

Іншим напрямом дослідження ідентичності у вітчизняній психології є дослідження взаємодії самовизначення та соціалізації особистості, формування ідентичності в контексті соціальної взаємодії [13; 14].

З точки зору В.А.Ядова соціальна ідентичність має ієрархічну будову, проте питання про взаємовплив різних соціальних ідентичностей залишається ще недостатньо вивченим. В 1967 р., узагальнюючи 20-річний досвід дослідження ідентичності Е.Еріксон видає книгу «Ідентичність: юність і криза» [6]. Але «навіть тоді він вважав, що не може дати остаточного визначення цього поняття» [15]. Тоді ж Е.Еріксон зробив припущення про те, що єдиний шлях

визначити ідентичність – це спробувати зрозуміти, в яких контекстах вона могла б бути застосована (відчуття ідентичності, процес формування ідентичності, ідентичність як конфігурація).

Треба відзначити вплив Е.Еріксона на дослідження ідентичності як вирішальний у формуванні світоглядних позицій більшості дослідників. Невипадково існує точка зору, що сучасні підходи не дозволяють «вийти за межі еріксоновської класифікації ... операціоналізувати модель ідентичності, що була запропонована Дж.Тернером» [16].

Психологічний розвиток відбувається в результаті взаємодії між біологічними потребами індивіда та нормативними вимогами суспільства. Ядром, навколо якого будується особистість, є набуття нею «Его-ідентичності». Таким чином, ми вважаємо за доцільне прийняти твердження Г.Крайг [17, 91], що Е.Еріксон значно відійшов від психоаналітичного розуміння ідентичності і, що його теорія є, перш за все, *психосоціальною*. Пізніше Е.Еріксон зробив висновок, що розвиток ідентичності неможливий поза синтезом ідентифікацій, які мали місце в процесі соціалізації [6].

В цілому, всі розглянуті теоретичні підходи не суперечать, а скоріш доповнюють одне одного, виділяючи як об'єкт дослідження, різні компоненти та етапи функціонування ідентичності як психологічного механізму, що з одного боку, допомагає індивідові адаптуватись до вимог суспільства, а з іншого – зрозуміти свою унікальність, свою «виокремленість» від світу. Запропонувавши читачеві цей, досить короткий, аналіз проблеми ідентичності в сучасній психології, ми хотіли показати перспективні напрямки дослідження співвідношення ідентичності та самоідентифікації як одного із найважливіших чинників, що має допомогти реальній гуманізації системи освіти.

Досить часто під самоідентифікацією розуміється суто соціологічна складова цього терміну, а саме – ступінь кількісної приналежності суб'єктів до певних громадянських, професійних, національних, культурних та інших спільностей. Але ці визначені цифрові соціологічні коефіцієнти не враховують вплив суто психологічних аспектів самоідентифікації на зміну ідентичності педагога і, відповідно, на розвиток його особистості.

Більш психологізована самоідентифікація розглядається як одна з потреб, що інтеріоризує обрані соціальні стандарти поведінки в структуру соціальної ідентичності суб'єкта. Крім того, суб'єкт самоідентифікації прагне проявити себе через персоніфікацію, обравши саме те, що як йому здається, відповідає його ціннісним орієнтаціям.

Під самоідентифікацією розглядається прагнення суб'єкта оволодіти знаннями, навичками та вміннями самодіагностики, своєрідного „примірювання на себе” професійно значущих особливостей характеру, поведінки, спілкування [18-20]. В той же час, самоідентифікація може виступати і як форма психологічної регуляції професійного становлення [21]. Наприклад, педагог знаходить все нові особливості успішного працівника освіти. В свою чергу, це ініціює подальше переструктурування професійної ідентичності і відповідно, наповнює педагогічну діяльність новими смисловими акцентами (на жаль, як позитивними, так і негативними), які відповідають реаліям сьогодення.

Використання феномену «самоідентифікація» відіграє значну роль і в психотерапевтичній практиці. Наприклад, у психосинтезі самоідентифікація розглядається як психологічний механізм, в основі якого лежить принцип: «Над нами домінує все, з чим наше «Я» ідентифікує себе. Ми керуємо всім, від чого ми дезідентифікувались». З точки зору Т.Яблонської [1, 51] цей психотерапевтичний (В.З.) аспект самоідентифікації може розглядатися як фокус свідомості пацієнта, а з іншого – як головна функція, яку людина виконує у житті. В той же час, нам здається прагнення авторки пояснити поняття «роль» та «функція» при розгляді самоідентифікації як майже синоніми є досить дискусійним і, поки що, недостатньо обґрунтованим. Оскільки, комунікативно-педагогічна роль є відносно статичним «зрізом» професійної ідентичності педагога, а функція самоідентифікації, перш за все, має процесуально-динамічний характер і не може розглядатися як більш-менш сталий зріз цього феномену.

Виходячи з вищесказаного (про співвідношення «ідентичність – самоідентифікація»), можна стверджувати, що самоідентифікація є одним із головних психологічних механізмів формування «Я»-концепції педагога. Одночасно самоідентифікація виступає і як процесуально-динамічна характеристика формування його професійної ідентичності. Отже, процес формування «Я»-концепції педагога може розглядатися лише як діалектична взаємодія статичного та динамічного компонентів «Я-концепції» педагога.

Значення самоідентифікації для педагога полягає в створенні когнітивних конструкцій (особистісно-значущих та суспільно значущих) та їх порівняння щодо специфіки професії вчителя, а також створенні максимально комфортних умов

для інтеграції в професію. Можна сказати, що самоідентифікація професійної ідентичності тісно взаємодіє з професійними стереотипами, «кліше», образами, комунікативною позицією педагога та його професійними ролями. Розкриття особистісного аспекту професійної ідентифікації можливе лише тоді, коли відома система особистісних смислів педагога щодо системи професійних цінностей.

Самоідентифікація педагога являє собою не лише динамічний процес формування його самосвідомості, але й результат переструктурування його особистості.

Самоідентифікація педагога має аналізуватися як певною мірою усвідомлене ним та насичене позитивними емоціями почуття приналежності до його професійної групи.

Із самоідентифікацією педагога тісно пов'язана структура професійних уявлень, що можуть виступати як психологічні механізми формування образу професії (зокрема, ціннісно-мотиваційний компонент, специфіка комунікативної та професійної компетентності).

Виходячи з того, що було описано вище, можна стверджувати, що самоідентифікація як психологічний механізм формування ідентичності виконує такі функції:

- відбір нових особистісних та соціальних цінностей в структуру ідентичності;
- переструктурування ідентичності відповідно до особливостей нових елементів, що увійшли до її структури;
- визначення індивідом значення та цінності нових елементів ідентичності та співставлення їх із попередніми соціальними цінностями, що також входять у структуру ідентичності.

Таким чином, професійна самоідентифікація педагога – це багатомірний динамічний нелінійний процес, який обумовлює механізми, умови та результати структуривання та переструктурування його професійної ідентичності.

Треба відзначити, що дослідження самоідентифікації педагога як суб'єкта педагогічної комунікації може допомогти реальній а не декларованій гуманізації системи освіти.

А саме, розкриття яких аспектів самоідентифікації допоможе розв'язати цю складну проблему? Ми бачимо наступні напрями майбутніх досліджень самоідентифікації педагога:

- Як важлива умова та інструмент професійної самореалізації. У цьому разі [22] мова йдеться про три рівні професійної самореалізації: а) низький або індивідуально-виконавчий; б) середній, або рівень реалізації ролей та норм у соціумі; в) високий, або рівень сенсожиттєвої та ціннісної реалізації себе в професійній діяльності. Самоідентифікація забезпечує стабілізуючу і, в той же час, перетворюючу функцію самореалізації, оскільки таким чином змінюється ієрархія соціальних пріоритетів в структурі ідентичності, яка в свою чергу впливає на посилення рівня когнітивної складності професійної ідентичності.

- Як динамічний процес формування образу професії педагога та чинник змін (позитивних чи негативних) у професійній самосвідомості вчителя.

- Як психологічний механізм засвоєння комунікативно-педагогічних ролей та самокатегоризації визначення операційних та оціночних чинників становлення «Я-концепції».

- Як результат професійної підготовки та перепідготовки, що обумовлює специфіку професійної ідентичності педагога за параметрами „жорсткість–гнучкість”, „відкритість–закритість”, „стабільність–нестабільність” тощо.

- Як нелінійний процес вибору ступеня відповідності професійним зразкам. Самоідентифікація може призводити (при оптимальних умовах функціонування) як до посилення когнітивної складності ідентичності, так і (в ситуації мораторію чи дифузії) до спрощення її структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Балл Г.* Самоідентифікація вчителя як передумова гуманізації освіти // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С.177-179.
2. *Бергер П., Лукман Г.* Социальное конструирование реальности. – М.: Логос, 1995. – 328 с.
3. *Введение в практическую психологию* / Под. ред. Жукова Ю.М., Петровской Л.А., Соловьевой О.В. – М.: Смысл, 1996. – 374 с.
4. *Гупаловська В.А.* Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки: Автореф. дис. ... канд. психол. н. – К., 2005 – 24 с.
5. *Злишков В.Л.* Самоідентифікація в педагогічній комунікації. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005 – 144 с.

6. *Киселев И.Ю., Смирнова А.Г.* Формирование идентичности в российской провинции. –М.: Принт, 2001. – 178 с.
7. *Крайг Г.* Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
8. *Лушин П.В.* О психологии человека в переходной период (Как выжить, когда все рушится?). – Кировоград: КОД, 1999. – 208 с.
9. *Москаленко В.В.* Социализация личности. - К.: Листа, 1986. – 304 с.
10. *Москаленко В.В.* Социальная психология. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
11. *Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та інш.* Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – 533 с.
12. *Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості /* За заг. ред. М.Й.Боришевського. – К.: Міленіум, 2006. – 298 с.
13. *Фонарев А.Р.* Формы становления личности в процессе ее профессионализации // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 88-93.
14. *Шнейдер Л.Б.* Пособие по психологическому консультированию: Уч. пособие. – М.: Ось – 89, 2003. – 270 с.
15. *Шнейдер Л.Б.* Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг. – М.: Изд-во Моск. соц.-психол. ин-та; Воронеж: МОДЕК, 2004. – 600 с.
16. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. – М.: Изд. Группа “Прогресс”, 1996. – 396 с.
17. *Breakwell G.M.* Coping with threatened identities. – N. Y.:Mithuen, 1986. – 382 p.
18. *Marsia J.* Identity adolescent psychology. – N. Y.: Mithuen, 1980. – 228 p.
19. *Moskovici S.* Notes towards a description of Social Representation // European Journal of Social Psychology. – 1988. – V. 18. – P. 137-142.
20. *Tajfel H.* Social identity and intergroup relations. – Cambrige Yniv. Press, 1982. – 405 p.
21. *Turner J.* Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior // Lauder E.J. (eds.) Advances in group process. Theory and research V. 2 – Greenwich: Connect, 1985. – P. 392-399.
22. *Waterman A.S.* Identity development from adolescents to adulthood: an extension of theory and review of research // Development psychology. – 1982. – V. 18. – № 3. – P. 341-358.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2007 р.

